

KLASİK DÖNEM FIKIH USÛLÜ ESERLERİNDE BİLGİNİN KISIMLARI

Davut EŞİT*

Öz

Bilgi teorisi felsefe, kelâm ve mantık ilimlerinin ortak konularındandır. Bilgi teorisi fıkıh usûlü ilminde de sıklıkla işlenen bir konu olagelmıştır. Bu konunun fıkıh usûlü eserlerinde yer alması farklı ilmî disiplinler arasındaki etkileşimin bir sonucudur. Bu çalışma klasik dönem fıkıh usûlü eserlerinde bilginin kısımları üzerine cereyan eden tartışmaların daha çok felsefî ve itikadî nitelikte oluşunu ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Keza bu çalışmada bilginin kısımları özelinde kelâmcıların fıkıh usûlü alanında eser yazmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan ve genellikle kelâmî kaygılar gözetilerek fıkıh usûlüne idrâc edilen kelâmî sorunların varlığına ilişkin tespitler ve değerlendirmeler yer almaktadır. Çalışmadaki tartışmalar bilgi teorisini eserlerinde inceleyen Mâlikî, Şâfi'î ve Hanbelî mezhebine mensup usûlcülerin eserleri bağlamında ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh Usûlü, Kelâm, Bilgi, İstirsâl, Kadîm, Hâdis/Muhdes

THE PARTS OF KNOWLEDGE AT THE WORKS OF CLASSICAL PERIOD OF USUL AL-FIQH

Abstract

The theory of knowledge are one of the common subject of philosophy, theology and logic. The theory of knowledge also has been become a subject which is frequently discussed in Usul al-Fiqh. To play a part in Usul al-Fiqh works of the subject is a result of interaction between different disciplines. This paper aims to reveal that the debates which take place about the parts of knowledge in Usul al-Fiqh works is rather philosophical and creedal. Likewise, the study, within the scope of the parts of knowledge, determines and examines theological issues which came into existence as a result of the fact that theologians have written in the field of Usul al-Fiqh, and which has been added to Usul al-Fiqh with theological concerns in general. The debates in the study are discussed in the context of the works of Maliki, Hanbali, and Safi'i Usul al-Fiqh scholars who examine the theory of knowledge in their works.

Keywords: Usul al-Fiqh, Theology/Kalam, Knowledge, İstirsâl, Kadîm, Hâdis/Muhdes

Giriş

Klasik dönemde yazılan fıkıh usûlü eserlerinde bilgi teorisine yer veren yazarlar genellikle Şâfi'î, Mâlikî ve Hanbelî mezhebine mensupturlar. Klasik dönemde Hanefilerce yazılan fıkıh usûlü eserlerinde bilgi teorisi müstakil olarak ele

Makale gönderim tarihi: 12.01.2018, kabul tarihi: 15.03.2018

Doi: 10.26791/sarkiat.378125

* Dr. Öğrt. Üyesi, Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku Anabilim Dalı, e-mail: davutesit@hakkari.edu.tr

alınmamıştır.¹ Hanefî usûlcülerinden Alâuddin es-Semerkindî (v. 539/1144), *Mizânu'l-usûl* adlı eserinde müstakil olarak bilgi teorisine yer vermektedir.² Ancak bu eser klasik dönemde yazılan bir eser olmadığı için çalışmamıza konu olmamıştır. Bu nedenle çalışmamız büyük ölçüde Şâfi'î, Mâlikî ve Hanbelî yazarların klasik dönem eserleri dikkate alınarak hazırlanmıştır.

Fıkıh usûlü eserlerinde kelâmî kaynaklı olan birçok mesele tartışılmaktadır. Bu meseleler arasında usûlcünün kelâmî perspektifini yansıtan en önemli konulardan biri bilgi teorisidir. Biz daha önce yaptığımız bir çalışmada fıkıh usulü literatüründe yer alan bilgi teorisinin bir kısmını çalışma imkanı bulduk.³ Daha önceki çalışmamızı tamamlayıcı nitelikte olan bu araştırma klasik dönemde yazılan fıkıh usûlü eserlerinde yer alan bilginin kısımlarına odaklanmaktadır. Amacımız kelâm ilminde sıklıkla işlenen bilgi teorisi konularının fıkıh usûlü ilmindeki tekrarlarını aktarmak değildir. Esas gayemiz fıkıh usûlü ilminin kelâmî tartışmaların zemini haline getirilmesini, bilgi teorisi çerçevesinde irdelemeye çalışmaktır. Fıkıh usûlünün kelâmî tartışmaların zemini haline getirilmesine ilişkin ortaya attığımız tez mutekellimlerin, kelâmî tartışmalarını kelâm ilmi ile sınırlı tutmamalarına dayanmaktadır.⁴ Buna göre mutekellimler fıkıh usûlü ile doğrudan ilişkili olmayan kelâmî tartışmaları fıkıh usûlüne taşıyarak fıkıh usûlünü de kelâmî görüşlerin savunulduğu ve reddedildiği bir alan haline getirmeye çalışmışlardır. İşte bu çalışmada ileri sürdüğümüz bu tezi, bilginin kısımları özelinde ele almaya çalışmaktayız.

Bilgi teorisi fıkıh usûlünün temel konularından biri değildir. Bu teori fıkıh usûlü ile ilişkili olan ilimler arasında kelâm ilminin ilk konuları arasında yer almaktadır.⁵ Fıkıh usûlü eserlerinde yer alan bilgi teorisi esas itibari ile kelâm ilminin bir konusu olarak fıkıh usûlü eserlerine aktarılmıştır.⁶ Bilgi teorisi dışında fıkıh usûlünün temel konularından olmayan birçok kelâmî konu fıkıh usûlü

¹ Hanefî usûlcü Serahsî fıkıh usûlü eserinde mutevâtir haberin bilgi değeri konusunda bilginin zorunlu, kesbî ve istidlâlî olması konularına temas etmektedir. Ancak onun buradaki aktarımı, bilgi teorisini derli toplu ve müstakil olarak ele almaktan uzaktır. Dolayısıyla Serahsî'nin eserinden hareketle Hanefîlerin bilgi teorisine ilişkin kapsamlı kelâmî ve felsefî değerlendirmelerde bulunmak zor görünmektedir. Serahsî'nin mutevâtir haberin bilgi değeri ile ilgili değerlendirmeleri için bkz. Ebû Bekr Şemsuleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî (v. 483/1090), *Usûlu's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî, Lecnetu İhyâi'l-Me'ârifî'l-'Usmâniyye, 1993/1414, I/282-284; 291-292.

² Ebû Bekr 'Alâuddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî (v. 539/1144) *Mizânu'l-Usûl fî Netâici'l-'Ukûl*, thk. Abdulmelik Abdurrahmân es-Sa'dî, Metâbiu'd-Duha'l-Hadîsa, Katar 1984, s. 8-10.

³ Bu tez için bkz. Eşit, Davut; Kala, Muhammed Enes, "Onüçüncü Yüzyıl İslam Hukuk Felsefesinde Bilginin Mahiyet-Amidî ve Zerkeşi- Örneği", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu*, Ankara 2014.

⁴ Bu tez hakkında geniş bilgi için bkz. Davut Eşit, *Hicri IV.-V. Asırlarda Irak-Horasan'da Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017, s. 98-106.

⁵ Muhammed b. 'Umer b. Huseyn Fahrüddîn er-Râzî (v. 606/1210), *el-Muhassâl*, çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, (ty.) s. 16-21; Şaban Ali Düzgün, *Varlık ve Bilgi Aydınlanmanın Keşif Araçları*, Beyaz Kule Yayınları, Ankara 2008, s. 187.

⁶ Bilgi teorisinin fıkıh usûlü eserlerine aktarılması ile ilgili geniş bilgi için bkz. Davut Eşit; Muhammed Enes Kala, "On üçüncü Yüzyıl İslam Hukuk Felsefesinde Bilginin Mahiyet-Amidî ve Zerkeşi- Örneği", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu*, Ankara 2014, s.188-209.

eserlerinde tartışma konusu yapılmaktadır.⁷ Kelâmî konuların fıkıh usûlü eserlerinde yer almasının, kelâmcıların fıkıh usûlü alanında eserler yazmaya başlaması ile paralellik arz ettiğini söylemek gerekir. Bilgi teorisinin fıkıh usûlüne aktarılmasına dair ilk işaret taşlarını Eş'ârî'nin kurucu imâmı olan Eş'ârî'nin (v. 324/935-36) düşüncesinde görmekteyiz.⁸ Ancak Eş'ârî'nin fıkıh usûlü alanında yazdığı eserlerden hiç birisi elimizde olmadığı için bilgi teorisini onun fıkıh usûlü alanına aktardığına dair kesin bir değerlendirme yapamamaktayız.

Tespit edebildiğimiz kadarı ile biri Eş'ârî diğeri Mu'tezilî olan iki kelâmcı fıkıh usûlü eserlerinde bilgi teorisine yer veren ilk kişilerdendir. Bunlardan birincisi Mu'tezilî olan el-Kâdî 'Abdulcebâr (v. 415/1025),⁹ diğeri ise Eş'ârî olan el-Kâdî Ebû Bekr el-Bâkılânî'dir. Bâkılânî (v. 403/1013), *et-Takrîb ve'l-irşâd* adlı eserinde bilginin tanımı ve bilginin kısımları başlığı altında bilgi teorisine dair düşüncelerini aktarmaktadır.¹⁰ Ebu'l-Huseyn el-Basrî (v. 436/1044), el-Kâdî 'Abdulcebâr'ın bilindiği kadarıyla günümüze ulaşmayan *Kitâbu'l-'umed* adlı fıkıh usûlü alanında kaleme aldığı eserine yaptığı şerh çalışmasında onun bilgi teorisine dair düşüncelerinin yer aldığını belirtmektedir.¹¹ el-Kâdî Abdulcebâr'ın eserine yer verdiği bilgi teorisi ile ilgili konuların bir fıkıh usûlü eserinde yer alması bu eseri şerh eden Basrî tarafından eleştiri konusu yapılmıştır.¹² Tespit ettiğimiz kadarı ile bilgi teorisi konularının fıkıh usûlü eserlerinde yer almasını açık bir şekilde eleştiren ilk kişi Basrî'dir.¹³ Basrî'nin söz konusu eleştirilerine

⁷ Bilgi teorisi dışında husun ve kubuh, teklif başta olma üzere birçok kelâmî tartışma fıkıh usûlü eserlerinde yer almaktadır. Örnek için bkz. Ebu'l-Me'âlî 'Abdumelik b. 'Abdillâh b. Yûsuf el-Cuveynî (v. 478/1085), *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, I/7-19.

⁸ Eş'ârî'nin fıkıh usûlüne dair görüşlerini derleyen Eş'ârî kelâmcısı İbn Fûrek onun bilgi teorisine dair görüşlerine de yer vermektedir. İbn Fûrek'in aktardığına göre Eş'ârî 'ilim, ma'rife, yakîn, 'akıl, dirâyet gibi kavramları aynı anlamda kullanmaktadır. İbn Fûrek Eş'ârî'nin bilgi teorisine dair düşüncelerini aktarmaktadır. Buna göre Eş'ârî bilgiyi haber (Kitâb, sünnet, icmâ') ve nazar (kiryâs) olarak iki kısma ayırmaktadır. Bu görüşler için bkz. Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Fûrek el-Ensârî, (v. 406/1015), *Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'ârî İmâm Ehli's-Sunne*, Mektebu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahira 2005, s. 5-16.

⁹ Ebu'l-Hasen el-Kâdî 'Abdulcebâr b. Ahmed el-Hemedânî (v. 415/1025), *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı, İstanbul 20013, I/72-82.

¹⁰ el-Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib el-Bâkılânî (v. 403/1013), *et-Takrîb ve'l-İrşâd fî Usûli'l-Fıkh*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2012, s. 88-99.

¹¹ Ebu'l-Huseyn Muhammed b. 'Alî et-Tayyib el-Basrî (v. 436/1044), *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Muhammed Hamidullâh, el-Me'hedu'l-İlmiyyu'l-Fransi li'd-Dirâseti'l-'Arabiyye, Dımaşk 1964, I/7.

¹² Basrî, I/7.

¹³ Basrî, *el-Mu'temed* adlı fıkıh usûlü alanındaki çalışmasında daha önce el-Kâdî 'Abdulcebâr'ın *Kitâbu'l-'umed* eserine yazdığı şerhte kitabın müellifinin tertibine uyararak onun eserinde işlediği bilgi teorisine (bilginin tanımı ve kısımları) dair konuları da işlediğini ancak fıkıh usûlüne uygun olmayan kelâm ilmine ait olan bu konuları yeni yazdığı eserinde işlemeyeceğini dile getirmektedir. Basrî kelâm ilmini bilen bir kimsenin fıkıh usûlünü öğrenmek istediği zaman bu eserlerde yer alan kelâmî konulara ihtiyacı olmadığını, kelâm ilmini bilmeyen kimselerin ise kelâm ilminin dakik konularının zorluğundan dolayı fıkıh usûlü'nde yer alan bu konuları anlamayacaklarını; bundan dolayı bu tür konuların fıkıh usûlü eserlerinde yer almasının gereksiz ve faydasız olduğu yorumunu yapmaktadır. Basrî'nin bu eleştirisi kelâm ilmi karşılığı olarak değerlendirilmemelidir. Kelâm konularının fıkıh usûlünde yer almasına yapılan bu eleştiri hem mutekellim hem de usûlcü olan bir kimse tarafından dile getirilmesi, bir öz eleştiri olarak değerlendirilebilir. Bu görüşler için bkz. Basrî, I/7.

rağmen bilgi teorisi gibi kelâmî konular fıkıh usûlü eserlerinde sonraki dönemlerde sıklıkla işlenegelmiştir.¹⁴

1. BİLGİNİN KISIMLARI

Klasik dönem fıkıh usûlü eserlerinde bilginin kısımlarına bilginin tanımı yapıldıktan sonra değinilmektedir. Usûlcüler genel olarak bilgiyi kadîm bilgi ve hâdis/muhdes bilgi olarak iki kısma ayırmaktadırlar.

1.1.Kadîm Bilgi

Klasik dönem fıkıh usûlü eserleri arasında bilgi teorisinin derli toplu olarak işlendiği eserlerin önde geleni Bâkılânî'nin *et-Takrîb* adlı eseridir. Bâkılânî bu eserinde bilginin tanımı ile alakalı tartışmalara değindikten sonra bütün bilgilerin iki kısma ayrıldığını söylemektedir.¹⁵ O bu sınıflamada ilk önce kadîm bilgi olarak adlandırdığı bilgiye değinmektedir. Bakılânî kadîm bilgiyi tanımlarken kadîm bilginin ne olduğundan ziyade ne olmadığından hareket etmektedir. O kadîm bilginin; hâdis, araz veya cinslerden bir cins olmadığını, zorunlu (ızdırârî) olarak veya istidlâlî bir yolla oluşmadığını, onu yanlışlayan/olumsuzlayan karşıt (ضد) bir bilginin olmadığını ifade etmekte ve yokluğu ('adem) sahih olmayan, belirli (mahsus) bilgilerle sınırlı olmayıp aksine sonsuz bilgilere taalluk eden bir bilgi olarak nitelemektedir.¹⁶ O bu tür bilginin Allâh'ın bilgisi olduğunu söylemektedir.¹⁷ Bâkılânî'nin Allâh'ın bilgisi olarak tanımladığı kadîm bilgiye dair açıklamaları onun kelâmî olarak Allâh'ın sıfatları ve sıfatların eşyaya taalluku ile yakından ilişkilidir. O kadîm bilginin hâdis bilgi olmadığını söyleyerek bu bilginin sonradan oluşan bir bilgi olmayıp ezeli bir bilgi olduğuna işaret etmektedir. Ona göre kadîm bilgi sonradan yapılan inceleme araştırma veya akıl yürütmenin bir sonucu olarak oluşan istidlâlî bir bilgi değildir. İstidlâlî bilgi aynı zamanda sonradan akıl yürütme ameliyesiyle kazanılan bir bilgi olduğu için Allâh'ın bilgisinin onun ezeli olma sıfatına da aykırıdır. Bunun da ötesinde onun bilgisinin istidlâlî olması onun bu bilgiyi akıl yürütme ameliyesinden sonra öğrendiği ve onun bilgisine bilgi katan bir varlık olarak ezeli bilgisinde bir noksanlığın olması anlamını da taşımaktadır. Allâh'a herhangi bir şekilde zorunluluk atfetmeyi doğru görmeyen Bâkılânî kadîm bilginin zorunlu olarak oluşan bir bilgi türü olmadığını söylemektedir. O kadîm bilginin mutlak doğru olduğunu, onu yanlışlayan herhangi bir bilginin olmadığını söylemektedir. Kadîm bilginin araz olmadığını söyleyerek Allâh'ın bilgisinin herhangi bir şeye dayanmadığını ve varlığının kendisi ile kaim olduğuna işaret etmektedir. Kadîm bilginin sınırlı ve belirli şeylere mahsus olmayıp sonsuz bir şekilde bilinene taalluk ettiğini söyleyerek Allâh'ın bilgisinin sınırlandırılmayacağını vurgulamaktadır. Bakılânî'nin fıkıh usûlü eserinde dile getirdiği düşüncelerinin kaynağının kelâm ilmi olduğu açıktır. Nitekim kendisi de kadîm bilgi ile

¹⁴ Öyle ki Gazâlî bu konuların fıkıh usûlü eserlerinde yer almasının bir gelenek haline geldiğini belirtmektedir. bkz. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî (v. 505/1111), *el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, thk. Muhammed Tâmir, Dâru'l-Hadîs, Kâhira, 2011/1432, I/36-38.

¹⁵ Bâkılânî, s. 92.

¹⁶ Bâkılânî, s. 92.

¹⁷ Bâkılânî, s. 92.

düşüncelerini aktardıktan sonra bu konuda daha fazla bilgi sahibi/ikna olmak isteyenleri *usûlu'd-diyânât* alanında bu konuları işlediği yere refere etmektedir.¹⁸

Bâkılânî'nin kadîm bilgi ile ilgili düşünceleri kendisinden sonraki alimler tarafından da fıkıh usûlü eserlerinde yer bulmuştur. Nitekim Şîrâzî (v. 476/1083), bilgiyi kadîm ve muhdes olmak üzere iki kısma ayırmaktadır.¹⁹ O da Bâkılânî gibi, kadîm bilginin Allah'ın bilgisi olduğunu söyleyerek Allah'ın bilgisini, bütün malumatları kapsayıcı ve mukteseb veya zarurî olarak nitelendirilmeyen bir bilgi olarak tanımlamaktadır.²⁰ Bâkılânî'nin kelâmî bir perspektif ile sunduğu kadîm bilgi ile ilgili görüşlerin benzerlerini Şîrâzî dışında el-Kâdî Ebu Ya'la el-Ferrâ'nın (v. 458/1066) fıkıh usûlü eserinde de görmek mümkündür.²¹

Fıkıh usûlü eserlerinin kelâmî ve felsefî tartışmaların zemini olarak kullanılmasını gösteren örneklerden bir tanesi Cuveynî'nin (v. 478/1085) kadîm bilgi ile alakalı düşünceleridir. Cuveynî bilgiyi kadîm ve hâdis olmak üzere iki kısma ayırmaktadır.²² O, bilgiyi "*ma'lûmun olduğu gibi ortaya çıkması/tebyin*" şeklinde tanımlayanları bu tanımın kadîm bilgiyi, bilgi tanımının dışında bıraktığını düşünerek eleştirmektedir.²³ Cuveynî kadîm bilgiyi, "*Allah'ın zatı ile kaim, sonsuz sayıda bilinen ile ilintili ve onun hakkında zaruri ya da kesbi olmaktan münezze olan ihata hükmünü gerektiren bir sıfattır.*" şeklinde tanımlamaktadır.²⁴ Cuveynî'nin bilginin tanımında gösterdiği kelâmî hassasiyet dikkat çekicidir. O bilginin tebyin/ortaya çıkma olarak tanımlanmasını kadîm bilgiyi bilgi tanımının dışında tuttuğu gerekçesi ile eleştirmektedir. Cuveynî'nin bilginin tanımında gösterdiği kelâmî hassasiyet onun kadîm bilgiyi nitelemesinde de kendini göstermektedir. Kadîm bilginin sınırlı olmayıp sonsuz sayıda bilinene taalluk ettiği, kesbî veya zarurî olmadığı, araz olmayıp Allah'ın zatı ile kaim olduğuna dair Cuveynî'nin düşünceleri Bâkılânî başta olmak üzere diğer Eş'ârî kelâmcıların düşünceleri ile ortaktır. Cuveynî'nin yukarıda *el-İrşâd* adlı kelâm eserinden alıntılıdığımız kadîm bilginin mahiyeti ile ilgili sözleri tartışmaya mahal vermeyecek kadar açıktır. Ancak o, *el-Burhân* adlı fıkıh usûlü alanında yazdığı eserinde kadîm bilginin mahiyeti konusundaki ifadelerinden²⁵ dolayı

¹⁸ Bâkılânî, s. 91.

¹⁹ Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî b. Yûsuf b. 'Abdillâh el-Fîrûzâbâdî eş-Şîrâzî (v. 476/1083), *Şerhu'l-Luma'*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Tunus 2012, I/148.

²⁰ Şîrâzî, I/148.

²¹ el-Kâdî Ebû Ya'la Muhammed b. el-Huseyn el-Bağdâdî el-Hanbelî el-Ferrâ' (v. 458/1066), *el-Udde fi Usuli'l-Fıkh*, Riyâd 1993, s. 80.

²² İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Me'âlî Ruknuddîn 'Abdumelik b. 'Abdillâh b. Yûsuf el-Cuveynî, (v. 478/1085), *Kitâbu'l-İrşâd*, çev. Adnan Bülent Baloğlu, Sabri Yılmaz, Mehmet İlhan Faruk Sancar, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, *el-İrşâd*, s. 33.

²³ İmâmu'l-Harameyn el-Cuveynî, *el-Burhân fi Usuli'l-Fıkh*, thk. 'Abdul'azîm ed-Dîb, Dâru'l-Vefâ, 1994, I/97.

²⁴ Cuveynî, *el-İrşâd*, s. 33

²⁵ Cuveynî'nin ifadeleri şu şekildedir: "Kelâmcılar cinslerin renkleri gibi sınırlandırılması konusunda ihtilaf ettiler. Bazıları Onun (cinslerin, her (bütün) cinsin tikelleri (ahad) gibi imkanda sonsuz olduğunu kesin olarak söylediler. Diğerleri ise onun (cinslerin) sınırlı olduğunu iddia ettiler. Bu iki görüşün arasını bulmak isteyen orta yolcular ise onun (cinslerin) sınırlı olup olmadığını bilinemeyeceğini söylediler. Ancak onlar kendi görüşlerini ispatlayacak güçlü deliller sunamadılar. Bana göre ise onlar (cinsler) kesin olarak sınırlıdır. Çünkü, şayet onlar (cinsler) sınırsız olsaydı, o halde ilim sonsuz cinslere tafsilatlı bir şekilde taalluk etmesi gerekirdi. Ancak bu (ilmin sonsuz cinslere tafsilatlı bir şekilde taalluk etmesi) imkansızdır. Şayet cahiller bunu inkar

‘Allâh’ın bilgisinin eşyaya icmâlî olarak taalluk ettiği’ görüşünü savunduğu suçlaması ile karşı karşıya kalmıştır.²⁶ Cuveynî bu eserdeki ifadelerinde kullandığı istirsâl kelimesinden ötürü klasik literatürde *mes’ele-tu’l-istirsâl* olarak meşhur olan ve Allâh’ın bilgisinin ma‘lûmata taalluk etmesi ile alakalı tartışmaların oluşmasına zemin hazırlamıştır. O, bu metindeki ifadelerinden dolayı şiddetli eleştiriler ile karşı karşıya kalmıştır.²⁷ Bu eleştiriler Cuveynî’nin ‘Allâh’ın cüziyatı tafsilî olarak bilemeyeceği’ görüşünü benimsediğine odaklanmaktadır.²⁸ Ancak sadece *el-Burhân*’daki pasaj Cuveynî’nin bu eleştirilere muhatap olmasına sebep teşkil etmemiştir. İbnu’l-Cevzî (v. 597/1201), Ebu’l-Vefâ İbn ‘Akîl’in (v. 513/1119) el yazısına ait olduğunu ileri sürdüğü şu alıntılamaı yapmaktadır:

“Gazâlî’nin Bağdâd’a gelmesinden önce Ebu’l-Me‘âlî el-Cuveynî Bağdâd’a geldi ve Ebû İshâk [eş-Şîrâzî] ve Ebû Nasr b. es-Sebbâğ ile görüştü. Onun (Cuveynî’nin) -ki Cuveynî bazı kitaplarında ümmetin icmâ’ına muhalif [görüşler] zikretmiştir.- şöyle söylediğini işittim: ‘Yüce Allâh ma‘lûmâtı tafsilî bir yolla/şekilde değil, genel (cümle) yolla/şekilde bilir’.”²⁹

İbnu’l-Cevzî’nin bu alıntısına göre İbn ‘Akîl daha sonra bu görüşü Kur’ân’dan ayetler ve akîl deliller getirerek eleştirmiş ve bu görüşünün son derece sapkın bir görüş olduğunu ifade etmiştir.³⁰ İbn ‘Akîl’e ait olduğu ileri sürülen buna benzer ifadeleri İbn Receb’in (v. 795/1393), biyografik çalışmasında da görmekteyiz.³¹ Cuveynî’ye yöneltilen bu eleştirilere mukabil onu savunan Şâfi’îler ise Cuveynî’nin haksız ve maksatlı bir şekilde eleştirildiğini ve onun bu görüşte olmadığını ispatlamaya çalışmışlardır.³² Cuveynî’yi savunan Şâfi’îlerin önde geleni Tâcuddîn es-Subkî (v. 771/1370)’dir. O, Cuveynî’nin *el-Burhân* adlı eserinin Şâfi’îlerin övünç kaynağı olduğunu ancak Şâfi’îlerden her nedense kimsenin bu eseri şerh etmediğini, ayrıca Şâfi’îlerden Sem‘ânî dışında hiç kimsenin bu esere değinmediğini³³ bu durumun şaşılacak bir durum olduğunu belirtmektedir. Subkî buna mukabil Mâlikîlerin *el-Burhân*’a ilgi duyduklarını,

eder ve buna burun kıvrıp ‘Yüce Allâh sonsuzu tafsilatı ile bilir’ derlerse biz onları akılsız sayarız. Biz bu konunun geniş açıklamasını Kelâm’daki (ilmindeki) sıfatların hükümleri bahsine havale ettik. Özet olarak Yüce Allâh’ın ilmi sonsuz cevherlere taalluk ettiği zaman, Yüce Allâh’ın ilminin bu sonsuz cevherlere taallukunun manası, tikellerin tafsilî [bilgisi] olmaksızın sonluluğun nefyedilmesi ile birlikte onlara (sonsuz cevherlere) istirsâli anlamındadır.” Bkz. Cuveynî, *el-Burhân*, 1994, I/115-116.

²⁶ Abdul‘azîm ed-Dîb, *el-Burhân*, [Muhakkik girişi], 1994, I/116.

²⁷ Eleştiriler için bkz. Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. ‘Alî b. ‘Umer et-Temimî el-Mâzerî (v. 536/1141), *İdâhu’l-Mahsûl min Burhâni’l-Usûl Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî*, Beyrut 2001, s. 120-130

²⁸ Cuveynî’ye yöneltilen eleştiriler için bkz. Macid Sevgili, “Cuveynî’nin İstirsâl Meselesi ile Ahvâl Teorisi ve Bu Konular Etrafında Cereyan Eden Tartışmalar”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Siirt 2014, c. I, s. II s. 139-158.

²⁹ Ebu’l-Ferac Cemâluddîn Abdurrahmân b. ‘Alî İbnu’l-Cevzî (v. 597/1201), *el-Muntazam fî Tevârihi’l-Mulûk ve’l-Umem*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1995, IX/590. Cuveynî şu ifadeyi kullandığı nakledilmektedir: إن الله تعالى يعلم المعلومات من طريق الجملة لا من طريق التفصيل

³⁰ İbnu’l-Cevzî, IX/590-591.

³¹ Ebu’l-Ferac Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb (v. 795/1393), *ez-Zeyl ‘alâ Tabakâti’l-Hanâbile*, Mektebetu’l-Ubeykân, Riyâd 2005, I/325-326.

³² Ebû Nasr Tâcuddîn İbnu’s-Subkî ‘Abdulvehhâb b. ‘Alî b. ‘Abdilkâfi es-Subkî (v. 771/1370), *Tabâkâtu’s-Şâfi’iyyeti’l-Kubrâ*, Mahmûd Muhammed Tanâhî, ‘Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Matbaatu ‘Îsâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhira 1964/1383, V/192.

³³ Subkî, Sem‘ânî’nin Cuveynî’nin bu eserine değinmesinin onu eleştirmek maksadı ile olduğu ifade etmektedir. Bkz. Subkî, V/192.

Mâlikîlerden Ebu'l-Hasan el-Ebyârî (v. 618/1221)³⁴ ile Mazerî'nin (v. 536/1141) bu kitabı şerh ettiklerini ifade etmektedir.

Subkî'ye göre *el-Burhân*'ı şerh eden Mâlikîler Cuveynî'ye karşı taraf tutarak ön yargıyla yaklaşmakta ve bazı konularda Cuveynî'yi eleştirmektedirler. Ona göre Mağribliler (Mazerî, Ebyârî) Cuveynî'nin bazı konularda İmâm Eş'arî'ye muhalefetini ve *istislâh/mesâlih-i mursele* gibi konularda İmâm Mâlik'e muhalefetini hoş karşılamadıkları için bu tutumu sergilemektedirler. Subkî bundan dolayı Mazerî'nin, Cuveynî'nin *el-Burhân*'daki ifadelerini yanlış anlayarak onun Allâh'ın cüziyata dair bilgisini inkar ettiği iftirasında bulunduğunu ve bu konuda Cuveynî'ye ağır ifadeler kullandığını belirtmekte ve Mazerî'nin bu suçlamasının haksız olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır.³⁵

Subkî'ye göre Cuveynî Allâh'ın cüziyatı bilmediği düşüncesinde değildir. Subkî bu düşüncenin yani muşahhas cüzileri ancak küllî yolla bileceği görüşünün İbn Sînâ'ya ait olduğunu, bu görüşü dillendirmenin açık bir küfür olduğunu ifade etmektedir.³⁶ Subkî Allâh'ın eşyayı olduğu hal üzere bildiğini, dolayısıyla bir parçası diğerinden ayrılmayan tümelleri Allâh'ın bu şekilde tümel olarak bildiğini yani tümelleri de tümel olmaları üzere bildiğini, Cuveynî'nin de bunu kast ettiğini ve bu görüşün İbn Sînâ'nın (v. 428/1037) görüşünden farklı olduğunu ifade etmektedir.³⁷ Cuveynî'nin diğer eserlerindeki düşünceleri Subkî'yi destekler niteliktedir. Zira Cuveynî'nin *el-İrşâd* adlı eserinden yaptığımız alıntıda onun kadîm bilginin sonsuz sayıdaki bilgiler ile ilintili olduğu görüşünde olduğunu aktarmıştık. Bunun dışında Cuveynî *eş-Şâmil* adlı kelâm kitabında cüz'î ve küllî ayrımı yapmaksızın yüce Allâh'ın ma'lûmâtı tafsilatlı bir şekilde bildiğini savunmaktadır.³⁸ Cuveynî'nin *el-Burhân* adlı eserini tahkik eden 'Abdul'azîm ed-Dîb (1929-2010) de Cuveynî'nin *eş-Şâmil* adlı eserindeki ifadelerine dayanarak onun zikredilen ithamdan beri olduğunu ifade etmektedir.³⁹ Ancak Cuveynî'nin gerek *el-Burhan* adlı eserinden alıntıladığımız metnin onun bu görüşte olmasına kapı aralamasından dolayı gerekse de tabakât eserlerinden naklettiğimiz bilgiler onun hayatının bir bölümünde bu görüşte olduğu ihtimalini göz önüne almamıza neden olmaktadır. Nitekim Cuveynî'nin *el-'Akidetu'n-nizâmiyye* adlı kelâm eserini tahkik eden Muhammed Zâhid el-Kevserî (1879-1952) de bu ihtimali gündeme getirmektedir.⁴⁰ Ancak Cuveynî'nin *istirsâl* meselesini irdeleyen Macid

³⁴ Subkî'nin eserinde Ebu'l-Hasan el-Ebyârî yerine Ebu'l-Hasan el-Enbârî ifadesi yanlışlıkla yazılmış olmalıdır. Çünkü *el-Burhân* şarihî olarak meşhur olan kişi Ebu'l-Hasan el-Ebyârî olup eseri basılmıştır. Bu eser için bkz. Ebu'l-Hasan Şemsuddîn 'Alî b. 'İsmâ'îl b. 'Ali b. Hasen b. 'Atıyye el-Ebyârî (v. 618/1221), *et-Tahkik ve'l-Beyân fi Şerhi'l-Burhân fi Usûli'l-Fıkh*, thk. 'Alî b. Abdîrrahmân Bessâm el-Cezâirî, Dâru'd-Diyâ', Kuveyt 2011/1432; Subkî, V/192.

³⁵ Subkî, V/192-193.

³⁶ Subkî, V/196-200.

³⁷ Subkî, V/199.

³⁸ Cuveynî, *eş-Şâmil fi Usûli'd-Dîn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1999, s. 402-403.

³⁹ 'Abdul'azîm ed-Dîb, *el-Burhân*, [Muhakkik girişi], 1994, I/116.

⁴⁰ Kevserî, Cuveynî'nin *el-'Akidetu'n-Nizâmiyye* adlı eserinin birçok yerinde Allah'ın ilminin tafsili olduğu görüşünü dile getirdiğini, onun bu görüşünün kendisinin bu konuda karar kıldığı son görüş olduğunu çünkü *el-'Akidetu'n-Nizâmiyye* adlı eserinin Cuveynî'nin son dönem eserlerinden olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Muhammed Zahid el-Kevserî, *el-'Akidetu'n-Nizâmiyye, Mektebetu'l-Envâr*, [Muhakkik notu], 1948, s. 33

Sevgili'nin ulaştığı sonuç dikkate alındığı zaman Cuveynî'nin görüşünde herhangi bir değişikliğin olmadığını söylemek mümkündür.⁴¹

1.2.Hâdis/Muhdes Bilgi

Fıkıh usûlü kaynakları kadîm bilginin dışında ikinci bilgi türü olarak hâdis/muhdes bilgi türüne yer vermektedirler. Bâkılânî hâdis bilgiyi tanımlamadan *hâdis* bilginin öznesinden yola çıkarak bu bilginin niteliğini tespit etmeye çalışmaktadır. O bu tür bilginin insanlar, melekler, cinler ve onların dışında yaşayan varlıkların bilgisi olduğunu belirtmekte, bu kısma giren bilgilerin de zorunlu (ızdırârî) ve istidlâlî/nazarî bilgi olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Şîrâzî de Bâkılânî'nin düşüncesine benzer bir şekilde muhdes olarak adlandırdığı bu bilgi türünü yaratılardan insanların, cinlerin ve meleklerin bilgisi olarak tanımlamakta ve bu bilgi türünü zarurî ve mukteseb olmak üzere iki kısma ayırmaktadır.⁴² Fıkıh usûlü eserlerinde genel olarak bu taksimat takip edilmiştir.⁴³

1.2.1. Zarurî Bilgi

Bâkılânî, fakîhler ve mutekkelimler arasında anlamda kullanılan zarurî⁴⁴ bilginin manasını; herhangi bir şüphe ve delile dayanarak yaratılanların kendilerinden (nefis) ayrılmasını imkansız kılacak derecede yaratılanların nefsi için gerekli olan bilgi şeklinde betimlemektedir.⁴⁵ Bâkılânî '*yaratılanların nefsi*' ifadesi yerine '*âlimin nefsi*' ifadesini kullanmadığını ifade etmektedir. O bunun nedeni olarak '*âlimin nefsi*' ifadesini kullanması durumunda zarurî bilgi kapsamına Allâh'ın bilgisi olan kadîm bilginin de dahil olacağını, böyle olması durumunda Allâh'ın bilgisinin zarurete dayalı olacağı anlamına geleceğini belirtmektedir.⁴⁶ Bâkılânî'nin buradaki düşüncesi de Allâh'a zorunluluk atfetmekten kaçınmaya dayalı bir kelâmî perspektifi içermektedir. Dolayısı ile fıkıh usûlü eserlerinde bu türden kelâmî sorunların tartışılıyor olmasını fıkıh usûlünün itikadî ve kelâmî mücadelenin bir alanı haline getirme çabası olarak okumak gerekmektedir.

⁴¹ Sevgili'nin ulaştığı sonuç şudur: "Cuveynî, kitaplarının tümünde Allah'ın sonsuz olan cinsleri tafsili olarak bildiğini açıkça beyan etmiştir. Aslında onun Allah'ın cüzziyatı bildiği görüşünde olduğu temellendirmek için uzağa gitmeye gerek yoktur. Çünkü o, bu görüşünü istirsâl ile ilgili pasajın geçtiği Burhân adlı eserinde bile getirmiştir. Bu referanslar Cuveynî'nin muğlak olan yukarıdaki ifadelerinin yorumlanması gerektiğine işaret etmektedir. İstirsâl meselesinde Cuveynî'nin asıl vurgulamak istediği nokta, sonsuz/sınırsız cinslerin var olmadığı; bu nedenle Allah'ın ilminin sonsuz/sınırsız cinslere taalluk etmediğidir. Çünkü ancak sonu/sınırı belli olan hususlar tafsili olarak bilinebilir. Sonu/sınırı belli olmayan hususların ise tafsili olarak bilinmesi imkansızdır." Bkz. Sevgili, s. 152.

⁴² Şîrâzî, I/148

⁴³ Ferrâ' da Şîrâzî ile aynı kavramları kullanarak muhdes ilmi zarurî ve mukteseb olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Bâcî'nin tasnifi ise Bâkılânî'nin tasnifinin aynısıdır. O muhdes ilmi zarurî ve nazari olmak üzere iki kısma ayırmaktadır Ferrâ', s.80; Ebu'l-Velid Suleyman b. Halef b. Sa'd et-Tucibî el-Bâcî (v. 474/1081), *İhkâmu'l-Fusûl fi Ahkâmi'l-Usûl*, Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995, I/175.

⁴⁴ İlk dönem mutekellimler tarafından bedihî bilgi olarak adlandırılan bu bilgi türü; aklın bizatihi kendi varlığında bulunan bilgiler ve iç görü (iç idrak) ile kazanılan keder, haz, acı gibi iç duyuya açık bilgilerden oluşmaktadır. Bu görüşler için bkz. Hilmi Demir, *Delil ve İstidlâlin Mantukî Yapısı İlk Dönem Sünnî Kelâm Örneği*, İsam Yayınları, İstanbul 2012, s. 37-38.

⁴⁵ Bâkılânî, s. 92-93.

⁴⁶ Bâkılânî, s. 93.

Bâkılânî'nin zarurî bilgi için çizdiği bu perspektif kendisinden sonraki fakihlerin eserlerinde de işlenmektedir.⁴⁷

Klasik kaynaklar zarurî bilginin ne tür bilgiler olduğu konusuna da değinmektedir. Zarurî bilgi türleri bu bilginin kaynakları veya zarurî bilgiye ulaşma yolları ile ilintili olarak açıklanmaktadır. Genelde zarurî bilgiler duyuya dayalı bilgiler ve duyuya dayanmadan kişide kendiliğinden gerçekleşen bilgiler olarak iki kısımda değerlendirilmektedir. Bâkılânî zarurî bilgiye ulaşmanın altı yol ile gerçekleştiğini yedinci bir yolun olmadığını ifade etmektedir.⁴⁸ O, zarurî bilgiye ulaşmanın yollarından beşinin duyulara dayalı olduğunu belirtmektedir.⁴⁹ Bâkılânî beş duyunun dışında zarurî bilgilere ulaşmanın altıncı yolunu bahsi geçen beş duyuya dayanmaksızın nefiste ibtidâi olarak gerçekleşen bilgiler olduğunu söylemektedir.⁵⁰ O, bu tür bilgilere hastalık-sağlık, lezzet-elem, kuvvet-zayıflık gibi [yaratılanlardan] 'âlim olan kişinin kendi nefsi hakkındaki bilgilerini göstermektedir.⁵¹

Bâkılânî peygamberlerin davetine ve uyarılarına dair nakledilen mutevâtir haberler ve bunların dışında tarihî bilgi olarak nakledilen mutevâtir haberler ve dünyanın farklı bölgelerinin varlığına dair nakledilen haberleri de nefiste ibtidâi olarak gerçekleşen zarurî bilgiler kapsamında değerlendirmektedir.⁵² Mutevâtir haberlerden kaynaklanan bilginin duyma duyusuna dayalı olduğu açıktır. Dolayısı ile bu tür bilgilerin nefiste ilkten gerçekleşen *zarurî* bilgiler kısmında yer alması yerine duyulara dayalı olan zarurî bilgiler kısmında yer alması daha uygun olsa gerektir. Ancak Bâkılânî mutevâtir haberleri duyuya dayalı zarurî bilgiler kısmında değil; herhangi bir duyuya dayanmadan kişinin nefsinde ibtidâen gerçekleşen bilgiler kısmında ele almıştır. O duyma duyusuna dayanan mutevâtir haberlerin bu kısımda yer almasını ise herhangi bir duyuya dayanmadan nefiste ibtidâen gerçekleşen bilgileri iki kısma ayırarak çözmek istemektedir. Bu çerçevede o, nefiste ibtidâen gerçekleşen bilgiyi iki kısma ayırmaktadır. Birincisi görme veya duyma gibi herhangi bir sebebe dayanmadan nefiste ibtidâen gerçekleşen bilgilerdir. İkincisi ise duyma ve görme gibi herhangi bir sebep olmadan nefiste ibtidâen gerçekleşmesi mümkün olmayan bilgilerdir. O, mutevâtir

⁴⁷ Şîrâzî, Bâkılânî ile benzer düşüncede olup; *zarurî* bilgi kapsamına yaratılanların şek ve şüphe ile kendi nefislerinden uzaklaştırmalarına güç yetiremedikleri her türlü bilgiyi dahil etmektedir. Ferrâ da, kendisinde şüphenin oluşmasının câiz olmadığı ve yaratılanların nefsi için kaçınılmaz/zarunlu/gerekli olan veya onlardan ayrılması mümkün olmayan bütün bilgileri *muhtes* *zarurî* olarak tanımlamaktadır. Bkz. Şîrâzî, I/148; Ferrâ', s. 80.

⁴⁸ Bâkılânî, s. 95

⁴⁹ Bâkılânî'ye göre bu duyular görme, duyma, tatma, koklama ve dokunma duyulardır. O bu duyulara dayalı olan bütün bilgilerin zarurî bilgi olduğunu ve kendilerinde şüphe olmadığını belirtmektedir. Bkz. Bâkılânî, s. 95.

⁵⁰ Bâkılânî, s. 96.

⁵¹ Bâkılânî, 'âlimin kendi nefsi hakkındaki bilgileri dışında; iki zıddın (ضد) bir arada bulunamayacağına, bir cismin iki mekanda birden bir arada bulunamayacağına dair bilgileri de bu türden bilgilere örnek olarak vermektedir. Bâkılânî bu tür örneklerin dışında ateşe dokunulduğunda yakıcı olduğu, dayaktan dolayı elemi oluştuğu ve yemek yemekten dolayı oluşan doymuşluk bilgisi gibi adeten oluşan bilgileri de zarurî bilgi kapsamında değerlendirmektedir. Bkz. Bâkılânî, s. 96-97.

⁵² Bâkılânî, s. 97.

haberleri de nefiste ibtidâen gerçekleşmesini haberlerin duyulması sebebine bağlamaktadır.⁵³

Bâkılânî görüldüğü ve duyulduğu zaman bilginin oluşmasına sebep olan bütün sebepleri de iki kısma ayırmaktadır. Birincisi kulun kudreti dahilinde olmayan ve onların kesbî söz konusu olmaksızın Allâh'ın takdirine bağlı olan sebeplerdir. O, buna örnek olarak korkma esnasında oluşan sararmayı ve utanma esnasında oluşan kırmızılığı göstermektedir. İkinci kısım olarak Allâh'ın yarattığı ancak kulun kesb ettiği sebepleri zikretmektedir. Buna örnek olarak da mutevâtir haberleri örnek göstermektedir. Bâkılânî güzelin/iyinin güzel/iyi olarak; Kötünün/çirkinin çirkin/kötü olarak bilinmesinin; bir fiilin ibâha, hazr veya vucûb olarak bilinmesinin nefiste ibtidaen oluşan zarurî bilgilerden olmadığını bunların ancak sem' (ilahi bildirim) ile bilinebileceğini akıl ile bilinemeyeceğini söylemektedir.⁵⁴

Esasen Bâkılânî'nin burada tartıştığı konu, kelâm ilminde tartışılan husun ve kubuh meselesi ve kulların fiillerinin yaratıcı olup olmadığı meselesidir. Bâkılânî burada Eş'ârî kelâmına uygun olarak sem' olmadan aklın herhangi bir konuda iyi veya kötü olduğuna dair hükümde bulunamayacağını ve kulların fiillerini Allâh'ın yarattığını ancak kulun bunu kesb ettiğini söylemektedir.⁵⁵ Bu da fıkıh usûlü alanının nasıl kelâmî tartışmaların zemini haline getirildiğini göstermektedir. Bâkılânî'nin yukarıda özetle aktardığımız bu düşünceleri kendisinden sonraki bilginler tarafından da benzer düşünceler ile dile getirilmektedir.⁵⁶

1.2.2. Nazarî/İstidlâlî/Kesbî Bilgi

Kaynaklarda bu bilgi türü nazarî, istidlâlî, kesbî/mukteseb bilgi olarak farklı şekillerde adlandırılmaktadır. Bâkılânî bu tür bilginin nazarî/istidlâlî olarak adlandırılmasının nedenini ilk defa nazar etme veya nazarı hatırlama söz konusu olmaksızın gerçekleşmesi mümkün olmayan türden ilimler olmasına bağlamaktadır.⁵⁷ O ilk defa nazar etmeyi kişinin daha önce bilmediği bir şeyi bilme için nazarda bulunması olarak nitelendirirken; nazarı hatırlamayı ise unuttuğu veya gafletten dolayı hatırlamadığı bir bilgiyi hatırlama olarak betimlemektedir.⁵⁸ Bâkılânî nazarî veya istidlâlî olarak nitelenen bilgi türünün

⁵³ Bâkılânî'nin bu görüşleri için bkz. Bâkılânî, s. 97-98

⁵⁴ Bâkılânî, s. 98

⁵⁵ Bâkılânî, s. 98

⁵⁶ Nitekim Şîrâzî, nazar ve istidlâl yolu ile elde edilmeyen her türlü bilginin zarurî bilgi olduğunu ifade etmektedir. Şîrâzî, dokunma, tatma, koklama, işitme ve görme duyularından müteşekkil olan duyu bilgisine dayalı bilgileri zorunlu bilgi kapsamında değerlendirir. Ona göre beş duyuya dayalı olarak gerçekleşen bilgiler kişinin kendinden uzaklaştıramadığı zorunlu olarak bilinen bilgilerdir. Şîrâzî, kişinin kendi nefsi veya başkaları hakkında sevinç, keder, sıhhat, hastalık bilgisi gibi zorunlu olarak bildiği bilgi de zaruri bilgi kapsamındadır. Şîrâzî, zarurî bilgi kısmına uzak bölgeler, geçmiş asırlar ile ilgili bilgilerimizi ve mutevâtir haberlere dayalı bilgilerimizi de eklemektedir. Ona göre görmediğimiz uzak beldeler ve şahit olmadığımız geçmiş ile ilgili olan mutevâtir haberler de zorunlu bilgidir. Şîrâzî ve Bâkılânî'nin bu konudaki düşünceleri benzer bir şekilde Ferrâ' Bâcî ve Sem'ânî tarafından fıkıh usûlü eserlerinde yer almaktadır. Bu görüşler için bkz. Şîrâzî, I/149; Ferrâ', s.81-82; Bâcî, *İhkâm*, I/175; Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temimî es-Sem'ânî (v. 489/1096), *Kavâti'u'l-Edille fi'l-Usûl*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, I/22-23.

⁵⁷ Bâkılânî, s. 93.

⁵⁸ Bâkılânî, s. 93.

aynı zamanda kesbî olarak da nitelendirildiğini belirtmektedir.⁵⁹ Ona göre bu tür bilgilerin (veya başka şeylerin) *kesbî* olarak nitelenmesi, “mutekellim ve hak ehlinin” görüşüne göre kulun kudreti dahilinde olan şeyleri kesb etme türündendir.⁶⁰ Ona göre bu görüş ‘*bir kimsenin bir şey ile vasıflandırıldığında o kişinin o şeyi yaratması söz konusudur*’ görüşünü benimseyen Kaderiyye [Mu‘tezile] mezhebine muhalif bir görüştür. Bâkılânî bir kimsenin ‘âlim sıfatı ile nitelendirilmesinin, “ilmi” o kişinin yarattığı anlamına gelmediğini ancak Kaderiyye [Mu‘tezile]’nin böyle düşündüğünü söylemek istemektedir. Ona göre bu şekilde bir şeyi kesb etme kavramı ile Allâh’a mahsus olan o şeyi yaratma (*ibda’, halk, inşa*) arasında açık fark gözetilmiş olur.⁶¹ Bâkılânî’nin kesbî bilgi etrafında tartıştığı bu konu kelâmî bir konu olup kulun kendi fiilinin yaratıcı olmadığı, ancak onun kâsibi olduğu tezini işleyen Eş‘ârî kelâmının yaklaşımıdır. Sıklıkla vurguladığımız gibi fıkıh usûlü alanının kelâmî tartışmaların zemini haline getirilmesi kelâmî tartışmaların ne kadar yoğun bir etki alanına sahip olduğunu da göstermektedir. Aynı tavrı Bâkılânî’den sonra diğer fıkıh usûlü musanniflerin eserlerinde de görmek mümkündür.⁶²

Sonuç

Fıkıh usûlü eserlerinde bahsi geçen bilgi teorisi kelâm ilminin temel konularındandır. Bilgi teorisinin fıkıh usûlü eserlerinde yer alması zamanla yerleşik hale gelmiştir. Büyük çoğunluğu Eş‘ârî mezhebine mensup olan Şâfi‘î ve Mâlikîler ve onların dışında Hanbelî mezhebine mensup alimler, eserlerinde bilgi teorisini işlemişlerdir. Fıkıh usûlünde yer alan bilgi teorisine dair düşünceler kelâm alimlerinin kelâmî perspektiflerine uygun bir görüntü arz etmektedir. Bâkılânî’nin eserinde işlediği bilgi teorisine dair düşünceleri, Eş‘ârî mezhebine mensup bir kelâmcının düşünceleridir. Dolayısıyla fıkıh usûlünü mezhep eksenli kelâmî tartışmaların bir aracı olarak da kullanma gayreti göze çarpmaktadır. Bu aynı zamanda kelâmî tartışmaların alan genişleterek kendine yer edindiğini ve kelâm ilminin hakimiyet alanının fıkıh usûlüne sızacak derece genişlediğini

⁵⁹ Bâkılânî, s. 94.

⁶⁰ Bâkılânî, s. 94.

⁶¹ Bâkılânî, s. 94.

⁶² Şîrâzî, yaratılanların şek ve şüphe ile kendi nefislerinden uzaklaştırabildikleri bütün bilgileri mukteseb bilgi olarak tanımlamaktadır. Ona göre nazar ve istidlale dayalı bütün bilgiler mukteseb bilgidir. Şîrâzî bu bilgi türüne; çalışmak ile malın kazanılacağı bilgisini, bir yaratıcının varlığını kabullenme bilgisini, Peygamberleri tanıma ve onların gösterdiği mu‘cizeleri doğrulama bilgisini, namazın farziyeti, sayısı, zekâtın farziyeti ve nisâb miktarı bilgisini örnek vermektedir. Şîrâzî yaratıcıyı ispat etme ve âlemin yaratılmış olması gibi bazı mukteseb olan bilgilerin zarurî bilgi kısmına dahil olduğunu söyler.⁶² Ferrâ’ mukteseb bilgiyi kendisinde şüphenin oluştuğu veya istidlâl ve nazara dayalı bilgiler olarak tanımlamaktadır. Ferrâ’ mukteseb ilmi de şer‘î ve ‘aklî olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Ona göre varlığı şer‘a muhtaç olmayan, ‘âlemin hudusu, ‘âlemin yaratıcısının ve sıfatlarının isbâtı, mu‘cize gösterenin doğrulanması gibi akıllı kişinin düşündüğünde, incelemede (nazar) bulunduğu şer‘ olmaksızın kişide hasıl olan bilgiler ‘aklî mukteseb olan bilgilerdir. Ona göre şer‘î mukteseb bilgi ise Kitâb’a, sünnete, icmâ’a ve bu üç asıldan herhangi birine bağlı kıyâsa dayalı bilgilerdir. Sem‘ânî ise mukteseb bilgiyi nazar ve delile dayanan bilgi olarak tanımladıktan sonra bu bilgi türünün mesmû‘ (مسموع) ve ma‘kûl (معقول) olmak üzere iki kısma ayırdığını ifade etmektedir. Ona göre mesmu‘ bilgi vahiyden kaynaklanan ve bundan dolayı asıl olan bilgidir. O ma‘kûl bilgiyi ise içtihad yolu ile kazanılan ve asla nispetle fer‘ olan bilgi olarak tanımlamaktadır. Bu görüşler için bkz. Şîrâzî, I/149. Ferrâ’, s. 82; Sem‘ânî, I/23.

göstermektedir. Bunun ötesinde kelâmî tartışmaların geniş alan bulması bu tartışmaların ne kadar önemli bir aşamaya geldiğini de göstermektedir. Kelâm ilminde yeterince mahir olmayan fakîhler (mutekellim olmayanlar) kelâmcıların bu konudaki düşüncelerini değişikliğe tabi tutmadan kendi eserlerine aktarmakla yetinmişlerdir. Dolayısıyla fıkıh usûlü eserlerinde yer alan bilgi teorisine dair konular hemen hemen aynı ve birbirinin tekrarı mahiyetindedir. Nitekim kronolojik olarak düşüncelerine yer verdiğimiz bilginlerin düşüncelerinin büyük ölçüde birbirinin tekrarı olması fakîhlerin bu düşüncelerini fazlaca değişikliğe tabi tutmadan kelâmcılardan alıntıladıklarını göstermektedir.

Kaynakça

EL-EBYÂRÎ, Ebu'l-Hasen Şemsuddîn 'Alî b. 'İsmâ'îl b. 'Ali b. Hasen b. 'Atıyye (v. 618/1221), *et-Tahkîk ve'l-Beyân fî Şerhi'l-Burhân fî Usûli'l-Fıkh* thk. 'Alî b. Abdîrrahmân Bessâm el-Cezâirî, Dâru'd-Diyâ', Kuveyt 2011/1432.

EŞİT, Davut; KALA, Muhammed Enes, "Onüçüncü Yüzyıl İslam Hukuk Felsefesinde Bilginin Mahiyeti-Amidî ve Zerkeşi- Örneği", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu*, Ankara 2014.

EŞİT, Davut, *Hicrî IV.-V. Asırlarda Irak-Horasan'da Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017.

ED-DİB, 'Abdul'azîm, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, thk. 'Abdul'azîm ed-Dîb, [Muhakkik girişi], Dâru'l-Vefâ, 1994.

DEMİR, Hilmi, *Delil ve İstidlâlin Mantıkî Yapısı İlk Dönem Sünni Kelam Örneği*, İsam Yayınları, İstanbul 2012.

DÜZGÜN, Şaban Ali, *Varlık ve Bilgi Aydınlanmanın Keşif Araçları*, Beyaz Kule Yayınları, Ankara 2008

EL-KÂDÎ EBÛ YA'LÂ EL-FERRÂ', Muhammed b. el-Huseyn el-Bağdâdî el-Hanbelî (v. 458/1066), *el-'Udde fî Usûli'l-Fıkh*, Riyâd 1993.

EL-BÂCÎ, Ebu'l-Velid Suleymân b. Halef b. Sa'd et-Tucibî (v. 474/1081), *İhkâmu'l-Fusûl fî Ahkâmi'l-Usûl*, Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995.

EL-BÂKILLÂNÎ, el-Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyîb (v. 403/1013), *et-Takrîb ve'l-İrşâd fî Usûli'l-Fıkh*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2012.

EL-BASRÎ, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. 'Alî et-Tayyib (v. 436/1044), *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Muhammed Hamidullâh, el-Me'hedu'l-İlmiyyu'l-Fransi li'd-Dirâseti'l-'Arabiyye, Dımaşk 1964.

EL-CUVEYNÎ, Ebu'l-Me'âlî 'Abdumelik b. 'Abdillâh b. Yûsuf (v. 478/1085), *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

_____, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, thk. 'Abdul'azîm ed-Dîb, Dâru'l-Vefâ, 1994.

_____, *el-'Akidetu'n-Nizamiyye*, thk. Muhammed Zahid el-Kevserî, Mektebetu'l-Envâr, 1948.

_____, *Kitâbu'l-İrşâd*, çev. Adnan Bülent Baloğlu, Sabri Yılmaz, Mehmet İlhan, Faruk Sancar, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.

_____, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999

EL-GAZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (v. 505/1111), *el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, thk. Muhammed Tâmir, Dâru'l-Hadîs, Kâhira, 2011/1432.

EL-MÂZERÎ, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Alî b. 'Umer et-Temimî (v. 536/1141), *İdâhu'l-Mahsûl min Burhâni'l-Usûl* Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2001.

ER-RÂZÎ, Muhammed b. 'Umer b. Huseyn Fahrüddîn (v. 606//1210), *el-Muhassâl*, çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara (ty.).

EL-KÂDÎ 'ABDULCEBBÂR, Ebu'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî (v. 415/1025), *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı, İstanbul 2013.

EL-KEVSERÎ, Muhammed Zahid, *el-'Akidetu'n-Nizamiyye*, thk. Muhammed Zahid el-Kevserî [Muhakkik notu], Mektebetu'l-Envâr, 1948.

İBN FÛRAK, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Fûrak el-Ensârî, (v. 406/1015), *Makâlâtu's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî İmâm Ehli's-Sunne*, Mektebu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahira 2005.

İBN RECEB, Ebu'l-Ferac Abdurrahman b. Ahmed (v. 795/1393), *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, Mektebetu'l-Ubeykân, Riyâd 2005.

İBNU'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferac Cemâluddîn Abdurrahmân b. 'Alî (v. 597/1201), *el-Muntazam fî Tevârîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995.

SEVGİLİ, Macid, 'Cuveynî'nin İstirsâl Meselesi ile Ahvâl Teorisi ve Bu Konular Etrafında Cereyan Eden Tartışmalar', *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Siirt 2014.

ES-SEM'ÂNÎ, Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temimî (v. 489/1096), *Kavâti'u'l-Edille fi'l-Usûl*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

ES-SEMERKANDÎ, Ebû Bekr 'Alâuddîn Muhammed b. Ahmed (v. 539/1144) *Mizânu'l-Usûl fî Netâici'l-'Ukûl*, thk. Abdulmelik Abdurrahmân es-Sa'dî, Metâbiu'd-Duha'l-Hadîsa, Katar 1984.

ES-SERAHSÎ, Ebû Bekr Şemsuleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl (v. 483/1090), *Usûlu's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî, Lecnetu İhyâi'l-Me'ârifî'l-'Usmâniyye, 1993/1414.

ES-SUBKÎ, Ebû Nasr Tâcuddîn İbnu's-Subkî 'Abdulvehhâb b. 'Alî b. 'Abdilkâfî (v. 771/1370), *Tabâkâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kubrâ*, Mahmûd Muhammed Tanâhî, 'Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Matbaatu 'İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhira 1964/1383.

_____, *Cem'u'l-Cevâmi' fi Usûli'l-Fıkh*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

EŞ-ŞÎRÂZÎ, Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî b. Yûsuf b. 'Abdillâh el-Fîrûzâbâdî (v. 476/1083), *Şerhu'l-Luma'*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Tunus 2012.